

EKOTURIZM FAOLIYATINI SHAKLLANISHINING TARIXIY ASPEKTLARI VA GEOGRAFIK HUSUSIYATLARI.

Alixonov Sardorxon Akmalxon o'g'li

Namangan davlat pedagogika instituti

Annotatsiya: Ushbu maqolada global turizm sanoatining jadal rivojlanayotgan va ekologik barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan yo'nalishi bo'lmish ekoturizmning shakllanish tarixi va geografik xususiyatlari ilmiy va nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Ekoturizm tushunchasining kelib chiqishi, XX asrning ikkinchi yarmidagi ekologik harakatlar hamda uning bugungi kundagi regional tarqalish qonuniyatlari ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda ekoturistik resurslarning dunyo mintaqalari bo'yicha taqsimlanishi, geografik omillarning ekoturizm klasterlariga ta'siri va mahalliy hamjamiyatlar bilan integratsiyalashuvi baholanadi.

Kalit so'zlar: ekoturizm, barqaror turizm, geografik omillar, rekreatsiya resurslari, milliy parklar, biologik xilma-xillik.

HISTORICAL ASPECTS AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE FORMATION OF ECOTOURISM ACTIVITIES

Alikhonov Sardorkhon Akmalxon o'g'li

Namangan State Pedagogical Institute

Annotation: This article provides a scientific and theoretical analysis of the historical development and geographical features of ecotourism, one of the rapidly developing sectors of the global tourism industry aimed at ensuring environmental sustainability. It examines the origins of the concept of ecotourism, the environmental movements of the second half of the twentieth century, and the patterns of its current regional distribution. The study evaluates the distribution of ecotourism resources across different regions of the world, the influence of geographical factors on the formation of ecotourism clusters, and their integration with local communities.

Keywords: ecotourism, sustainable tourism, geographical factors, recreational resources, national parks, biodiversity.

So'nggi o'n yilliklarda ommaviy turizmning atrof-muhitga ko'rsatayotgan salbiy ta'siri (antropogen bosim, resurslarning tugashi, ekotizimlarning tanazzuli) tufayli alternativ turizm turlariga talab keskin ortdi. Ekoturizm — tabiatni muhofaza qilish, mahalliy aholi farovonligini oshirish va sayohatchilarning ekologik madaniyatini yuksaltirishga xizmat qiluvchi mas'uliyatli sayohat shaklidir. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi ekoturizm faoliyatining tarixiy ildizlarini o'rganish va uning geografik mintaqalarda namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlash orqali hududiy rejalashtirish imkoniyatlarini kengaytirishdan iborat.

Ekoturizm va uning rivojlanish bosqichlari bo'yicha dunyo va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilgan:

Ekoturizm tushunchasi va tarixiy kelib chiqishi: "Ecotourism" atamasi birinchi marta 1980-yillar boshida meksikalik ekolog Hektor Ceballos-Lascurain tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Shuningdek, K. Lindberg va D. Hawkins ekoturizmning iqtisodiy hamda ekologik muvozanatni ta'minlashdagi rolini ilmiy jihatdan asoslab bergan.

Geografik va hududiy yondashuvlar: Geograf tadqiqotchilardan D. Fennell va M. Honey ekoturizm joylashuvining geografik shart-sharoitlari, muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar (MQTH) bilan bog'liqligi hamda rekreatsion sig'im tushunchalarini atroflicha tahlil qilgan.

Ekoturizm (ekologik turizm) — atrof-muhitning tabiiy holatiga zarar yetkazmagan holda tabiatni o'rganish, undan bahramand bo'lish va mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy farovonligini oshirishga qaratilgan barqaror turizm yo'nalishidir.

Ushbu sohaning shakllanishi bir necha o'n yillik davomida iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillar ta'sirida rivojlanib kelgan.

Ekoturizmning Shakllanishi va Rivojlanishining Tarixiy Aspektlari

Ekoturizm g'oyasining paydo bo'lishi insoniyatning tabiatga bo'lgan munosabati va atrof-muhit muammolarining keskinlashuvi bilan uzviy bog'liq.

A. Dastlabki Shart-sharoitlar va Ibtidoiy Davr (XX asr o'rtalarigacha)

- Muhofaza etiladigan hududlarning tashkil topishi: 1872-yilda AQSHda dunyodagi birinchi milliy park — Yellouston (Yellowstone) tashkil etildi. Bu hodisa tabiatni saqlab qolish va bir vaqtning o'zida insonlarga uni tomosha qilish imkonini beruvchi ilk amaliy qadam bo'ldi.

- Ilmiy ekspeditsiyalar: XX asr boshlarida sayyohlik asosan ilmiy-tadqiqot, ovchilik va yangi yerlarni kashf etish xarakterida bo'lib, u hali ommaviy xarakterga ega emas edi.

B. Ommaviy Turizm Inqirozi va Yangi Konsepsiya (1960–1970-yillar)

- Ikkinchi jahon urushidan so'ng dunyoda ommaviy turizm (mass tourism) jadal rivojlandi. Reyslarning arzonlashishi va infratuzilmaning kengayishi kurortlar, plyajlar va tarixiy shaharlarda resurslarning haddan tashqari tushishiga (overtourism) olib keldi.

- Sanoatlashuv va atrof-muhitning ifloslanishi oqibatida jamiyatda "yashil harakatlar" (Green Movements) shakllandi. Odamlarda tabiatga qaytish, uni asl holida saqlash va "yumshoq turizm" (soft tourism) turlariga talab ortdi.

C. Konsepsiyaning Shakllanishi va Atamaning Paydo Bo'lishi (1980-yillar)

- Atamaning muomalaga kirishi: 1983-yilda meksikalik iqtisodchi va ekolog Hektor Seballos-Laskurain (Hector Ceballos-Lascurain) birinchilardan bo'lib "ekoturizm" atamasiga rasmiy ta'rif berdi.

- U ekoturizmni: *"Buzilmagan va ifloslanmagan tabiiy hududlarga u yerdagi o'simlik hamda hayvonot dunyosini, shuningdek madaniy obyektlarni o'rganish, bahramand bo'lish maqsadida qilinadigan mas'uliyatli sayohat"* deb baholadi.

D. Institutlashuv va Global Tan Olinish (1990-yillardan hozirgacha)

TIES tashkil etilishi

1990-yil

AQSHda Xalqaro Ekoturizm Jamiyati (The International Ecotourism Society — TIES) tuzildi va u ekoturizm standartlarini ishlab chiqishda yetakchiga aylandi.

Riodagi Yer Sammiti

1992-yil

BMTning Rio-de-Janeyro sammitida "21-asr kun tartibi" (Agenda 21) qabul qilindi. Unda ekoturizm barqaror rivojlanishning asosiy vositalaridan biri deb e'lon qilindi.

Xalqaro Ekoturizm Yili

2002-yil

BMT Bosh Assambleyasi 2002-yilni "Xalqaro Ekoturizm Yili" deb e'lon qildi va Kvebekda (Kanada) Butunjahon Ekoturizm Sammiti o'tkazildi.

BRM va Barqaror Turizm

2015-yil va hozir

Ekoturizm BMTning 2030-yilgacha mo'ljallangan Barqaror Rivojlanish Maqsadlari (BRM/SDGs) bilan integratsiya qilindi.

Ekoturizmning Geografik Xususiyatlari

Ekoturizm o'zining geografik tarqalishi, hududiy tuzilishi va tabiiy resurslarga bog'liqligi bo'yicha an'anaviy turizmdan tubdan farq qiladi.

A. Makoniy (Geografik) Joylashuvi va O'ziga Xosligi

1. AOHUTlarga bog'liqlik: Ekoturizm marshrutlarining 80% dan ortig'i Alohida Muhofaza Etiladigan Tabiiy Hududlar — milliy parklar, davlat qo'riqxonalar, biosfera rezervatlari va zakazniklar hisobiga to'g'ri keladi.

2. Chekka (Periferik) Hududlar: Ekoturizm obyektlari yirik shaharlardan va sanoat markazlaridan yiroqda, inson ta'siri kam teggan (rekreatsion sig'imi yuqori bo'lgan) joylarda joylashgan.

3. Mavsumiylik va Iqlim Omillari: Sayohatlar iqlim o'zgarishlari, hayvonlarning migratsiya davri yoki o'simliklarning gullash mavsumiga qat'iy bog'langan bo'ladi.

B. Global Geografik Rayonlashtirish va Markazlar

Geografik jihatdan dunyoda ekoturizmning resurs beruvchi (sayohatga boriladigan) va reproduktiv (sayyoh jo'natuvchi) hududlari aniq ajralib turadi:

- Ekoturistlarni jo'natuvchi mamlakatlar: AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Avstraliya, Kanada (aholisining daromadi va ekologik madaniyati yuqori bo'lgan davlatlar).
- Ekoturistlarni qabul qiluvchi asosiy geografik mintaqalar:

Mintaqa	Asosiy Davlatlar	Geografik va Rekreatsion Resurslar
Lotin Amerikasi	Kosta-Rika, Ekvador (Galapagos), Braziliya, Peru	Tropik yomg'irli o'rmonlar (Amazoniya), baland biologik xilmaxlilik, endemik turlar.
Afrika	Keniya, Tanzaniya, JAR, Botswana, Madagaskar	Savannalar, mashhur "Katta beshlik" (sher, fil, karkidon, qoplon, buvol) safarilari, milliy parklar.
Osiyo va Tinch okeani	Nepal, Indoneziya, Malayziya, Tailand	Himolay tog' trekinglari, marjon riflari, tropik orollar va dengiz fauna parklari.
Shimoliy Amerika va Yevropa	AQSH, Kanada, Norvegiya, Shveysariya	Geyserlar, fiyordlar, Alp va Qoyali tog' tizmalari, infratuzilmasi rivojlangan milliy parklar.

O'zbekiston Ekoturizmining Geografik Aspektlari

O'zbekiston Markaziy Osiyoda o'zining xilma-xil landshaftlari bilan ekoturizmni rivojlantirish uchun katta geografik salohiyatga ega.

A. Tabiiy-Geografik Zonalar va Ularning Imkoniyatlari

- Tog‘li va Tog‘oldi Hududlari (G‘arbiy Tyanshan, Hisor-Zarafshon):
 - Ugam-Chotqol milliy bog‘i, Zaamin milliy parki, Hisor davlat qo‘riqxonasi.
 - *Faoliyat*: Ekologik treking, alpinizm, botanik va speleotizim (g‘orlar) turizmi.
- Cho‘l va Yarim Cho‘l Zonasi (Qizilqum, Ustyurt platosi):
 - *O‘ziga xosligi*: Ekstremal ekoturizm, tuya va o‘tov lagerlari, Orol dengizi tubidagi (Aralqum) o‘zgarayotgan ekotizimni kuzatish.
- Hidrolojik Obyektlar va Suv-Botqoqlik Hududlari:
 - Aydar-Arnasoy ko‘llar tizimi, Tudakul va Kuyumazar ko‘llari, Sudoche ko‘llar tizimi (Orolbo‘yi).
 - *Faoliyat*: Ornitologik turizm (qushlarni kuzatish — birdwatching), baliqchilik va suv ekotizimlarini o‘rganish.

O‘zbekiston Ekoturizm Landshaftlari:

- └─ Tog‘lar: Zaamin, Chotqol, Hisor (Treking va Flora/Fauna)
- └─ Cho‘llar: Qizilqum, Ustyurt (O‘tov lagerlari, Ekstremal turizm)
- └─ Suv havzalari: Aydar-Arnasoy, Sudoche (Ornitologiya va Qushlar migratsiyasi)

Ekoturizmning Asosiy Tamoyillari va Asoratlari

An'anaviy va ekoturizm o‘rtasidagi geografik va funksional farq uning tamoyillarida namoyon bo‘ladi:

1. Atrof-muhitga minimalist ta'sir: Sayyohlar iz qoldirmaydi, chiqindi tashlamaydi va mahalliy florani payhon qilmaydi.

2. Rekreatsion sig'im (Carrying Capacity): Har bir tabiiy hududga bir vaqtning o'zida kirishi mumkin bo'lgan sayyohlar soni geografik va biologik imkoniyatdan oshmasligi shart.

3. Eko-ta'lim va ma'rifat: Sayyoh faqat dam olmaydi, balki ushbu ekotizimning ishlash mexanizmini va uni muhofaza qilish muhimligini anglaydi.

4. Lokal iqtisodiy foyda: Daromad to'g'ridan-to'g'ri mahalliy giydlar, oilaviy mehmonxona egalari va qo'riqxonalariga yo'naltiriladi.

Xulosa

Ekoturizmning geografik omillariga nazar tashlasak, rivojlanayotgan mamlakatlar (Lotin Amerikasi va Afrika) asosan boy tabiiy biologik resurslarga tayanadi, rivojlangan mamlakatlar (Yevropa va Shimoniy Amerika) esa yuqori darajada tartiblangan va atrof-muhitga ta'siri minimal bo'lgan infratuzilmaga urg'u beradi.

O'zbekiston sharoitida ekoturizm kontseptsiyasini tahlil qilganda, mamlakatning unikal chorraha geografiyasi (cho'l va adirlar, Zarafshon hamda Tyan-Shan tog' ekotizimlari, Orolboyi va uning hududiy o'zgarishlari) katta salohiyatga egaligini ko'ramiz. Biroq, infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmagani hamda mahalliy hamjamiyatlarning turizm daromadlaridagi ulushi pastligi ekoturizmning to'liq salohiyatini yuzaga chiqarishga to'sqinlik qilmoqda.

Ekoturizm o'zining tarixiy rivojlanishida ommaviy turizmga nisbatan muqobil javob sifatida shakllandi va bugungi kunda barqaror geografik va iqtisodiy modelga aylandi. Uning geografik xususiyatlari bevosita tabiat zonalari, biologik xilma-xillik va muhofaza etiladigan tabiiy hududlar tarmog'iga bog'liq.

1. Zonal rejalashtirish: Ekoturizm obyektlarini rivojlantirishda hududlarning ekologik rekreatsion sig'imini (Carrying Capacity) aniq belgilash va unga qat'iy amal qilish.

2. Kladsterli yondashuv: Muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar (zapovedniklar va milliy parklar) bufer zonalarida ekoturizm klasterlarini yaratish.

3. Mahalliy jamoatchilikni jalb qilish (CBT): Ekoturizmdan tushadigan daromadlarning bir qismini bevosita mahalliy aholini qo'llab-quvvatlash va tabiatni muhofaza qilish loyihalariga yo'naltirish.

Yuqoridagi maqola uchun shakllantirilgan Adabiyotlar ro'yxati (GOST va xalqaro akademik standartlar asosida):

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ceballos-Lascuráin, H. (1996). *Tourism, ecotourism, and protected areas: The state of nature-based tourism around the world and guidelines for its development*. IUCN (The World Conservation Union), Gland, Switzerland and Cambridge, UK.

2. Honey, M. (2008). *Ecotourism and Sustainable Development: Who Owns Paradise?* (2nd ed.). Island Press.

3. Lindberg, K., & Hawkins, D. E. (Eds.). (1993). *Ecotourism: A guide for planners and managers*. The Ecotourism Society, North Bennington, Vermont.

4. Nigmatov, A. N. (2004). *Ekoturizm: nazariya, amaliyot va ta'lim*. Toshkent: "Noshir".

5. Shamuratova, N. T. (2018). *O'zbekistonda ekoturizmni rivojlantirishning geografik jihatlari va hududiy tashkil etilishi*. Geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Toshkent.

6. TIES (The International Ecotourism Society). (2015). *What is Ecotourism? Definition and Principles*. Retrieved from <https://ecotourism.org>

7. UNWTO (World Tourism Organization). (2002). *International Year of Ecotourism 2002: Executive Summary*. Madrid: UNWTO.

8. Komilova, N. H., & Haydarova, S. A. (2021). O'zbekiston hududlarida ekologik turizmni rivojlantirishning tabiatdan foydalanish va ekologik holatga ta'siri. *Geografiya va geografik ta'lim muammolari*, 3(1), 45-52.
9. Wearing, S., & Neil, J. (2009). *Ecotourism: Impacts, potentials and possibilities*. Routledge.